

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У 30-х рр. ХІХ ст. починається перша велика хвиля переселення німців на Західну Україну, зокрема на Волинь. Поштовхом до цього стало польське повстання 1830–1831 рр. Уряд Росії придушив його. Активні учасники повстання були позбавлені земельної власності. Як результат – звільнилися значні земельні площі, які потребували робочих рук для обробітку. Цю проблему повинні були вирішити німці-колоністи, які з цього часу почали масово з'являтися в регіоні. Таку політику підтримував і царський уряд, який виступав за необхідність покласти край польському засиллю в Південно-Західному краї [8, с. 24]. Джерела свідчать, що на Волинь переселялися не лише селяни, а й ремісники. Зокрема, вони в 1833 р. заснували у Вільнянці біля м. Рожища першу в краї суконну фабрику [9, с. 130]. Поява колоністів у губернії не зустріла підтримки з боку адміністрації губернії. Вона не визнавала за ними ніяких пільг і хотіла підпорядкувати їх загальним законам, що існували в імперії для ремісників і хліборобів. Частина переселенців виселилась, а інші клопотали перед урядом, про збереження тих пільг, які вони мали в Царстві Польському. Клопотання це було прийняте [7, с. 130]. Адміністрація Південно-Західного краю вела суворий облік переселенців. Так, волинський губернатор що тижня передавав Київському генерал-губернатору звіти про кількість іноземців, які перетнули кордон Волинської губернії. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України. На їхній основі нам удалося скласти таблицю, яка показує кількість новоприбулих сімей поселенців за кожне десятиліття, а також місцевість, з якої вони йшли [10, с. 790].

Таблиця 1

Дані про іноземців, які перетнули кордон Волинської губернії

Час виходу поселенців	З Царства Польського	З Пруссії	З Австрії	Разом
1800–1810	24	111	1	136
1810–1820	23	9	3	35
1820–1830	35	49	2	86
1830–1840	85	191	4	280
1840–1850	52	91	34	177
1850–1861	127	204	41	372
Разом	346	655	85	1086

Як видно з таблиці, у період з 1800 до 1861 рр. більшість німців прибувала з Пруссії і Царства Польського. Потік колоністів на Волинь різко зростає 30-х рр. XIX ст., після придушення польського повстання і напередодні скасування кріпосного права. У першій половині XIX ст. німці здебільшого селилися в Луцькому, Рівненському і Житомирському, дещо менше – у Новоград-Волинському повітах. У Луцькому повіті було засновано такі колонії як Стара Запусть, Тарноволя, Станіславівка; у Рівненському – Бересловець, Антоніїв, Зеленка [5, с. 31]. Поселенці, які прибували на територію Волинської губернії, розселялися окремими родинами в колоніях, що вже існували й отримували там від поміщиків земельні наділи на однакових з першими поселенцями умовах. Інші ж або брали в землевласників в оренду відрубні ділянки землі, або ж купували їх у складчину і селилися групами сімей, утворюючи нові колонії. Таких колоній у період з 40-х до кінця 50-х рр. XIX ст. на Волині було засновано 21. За роками цей процес розподілявся таким чином [11, с. 4]

1840 р.	1842 р.	1843 р.	1848 р.	1849 р.	1853 р.	1856 р.	1857 р.	1858 р.	1859 р.
1	4	2	1	1	1	1	3	5	2

Німецький дослідник В. Гізбрехт вказує і на популярні для поселення німців повіти. На його думку, найбільш активно вони поселялися в Луцькому і Рівненському повітах, де до 1858 р. було засновано 13 колоній, серед яких у Луцькому знаходилися такі: Валер'янівка, Нова Земля, Мар'янівка, Березолупи, а в Рівненському: Хотинка, Анієловка, Мозулки. Усі нові поселення переважно отримували імена дітей, які першими народилися на новому місці: Жозефін, Анете та ін. [5, с. 32]. На думку А. Забеліна у період з 1830 до 1860 рр. включно у Волинську губернію переселилося 11424 особи й було засновано 139 колоній. За роками цей процес розподілявся таким чином:

	Поселень	Осіб
1787-1800	1	245
1800-1830	5	1001
1830-1860	139	11424

Звідси видно, що в друге тридцятиліття XIX ст. кількість переселенців порівняно з першим збільшилась в одинадцять разів, а кількість заснованих колоністами поселень зросла в 23 рази [7, с. 166]. До 1861 р. російське законодавство суворо дотримувалося правил про недопущення іноземців до володіння землею, що дещо стримувало потік переселенців. Їм дозволяли влаштовувати фабрики і заводи та використовувати для цієї мети не більше, як 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство, інакше вони позбавлялися цієї власності або ж повинні були

продати свій заклад особам, які мали право на володіння землею. Аналіз джерел показує, що переважна більшість німецьких поселень у регіоні була малочисельною і складалася з 20–30 господарств. Найбільші німецькі колонії нараховували до 100 господарств. У 1859 р. такими були: Фрідріхсдорф – 305 мешканців, Жозефін – 200, Березолупи – 150, Тарноволя – 100, Хотинка – 114 осіб. Зібрані А. Забеліним дані про кількість іноземних колоністів в повітах губернії в 1861 р. дають нам можливість проаналізувати особливості їхнього територіального розміщення в регіоні:

Таблиця 2

Кількість іноземних колоністів в повітах Волинської губернії

Повіти	Вихідці з Царства Польського	Іноземні піддані	Всього
Житомирський	3179	1463	4642
Овруцький	417	168	585
Новоград-Волинський	1600	133	1733
Рівненський	1463	444	1907
Луцький	2044	1687	3731
Ковельський	30	26	56
Володимир-Волинський	475	102	577
Дубненський	32	131	163
Кременецький	27	92	119
Острозький	32	40	72
Старокостянтинівський		93	93
Ізяславський	121	13	134
Разом	9420	4392	13812

Дані таблиці свідчать, що до 1861 р. кількість колоністів значно зросла і досягла вже 13711 осіб обох статей, з яких 32 % були іноземними підданими. Більша частина всіх поселенців жила в Житомирському й Луцькому повітах, інші були зосереджені в Рівненському, Новоград-Волинському, Овруцькому і Ковельському повітах. Тобто в переважній більшості колоністи засновували свої господарства в південній частині Полісся. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що тут була дешевша і краща земля. У 60-х роках ХІХ ст. кількість німецьких колоній у Волинській губернії починає різко зростати. На наш погляд, причинами цього були:

- скасування кріпосного права, унаслідок чого поміщики-власники великих маєтків, позбувшись дармової робочої сили, були готові прийняти значну кількість фермерів та орендарів;
  - поява закону 19.02.1861 р., який дозволяв віддавати поміщицькі землі в оренду особам усіх станів, не виключаючи й іноземців;
  - відміна пільг іноземцям, які проживали в Царстві Польському.
- Таким чином, можливість довгострокової оренди землі (до 36 років) і її

дешевизна сприяли заохоченню німців до переселення на Волинь, оскільки тут було багато малозаселених територій.

Цьому також сприяла й політика російського царизму. Царським указом від 18 грудня 1861 р. їх звільнили від військової служби, а указами від 5 і 23 березня 1867 р. німці, як і росіяни, звільнялися від податків при купівлі нерухомості в західних губерніях імперії [9, с. 131]. Після скасування кріпосного права, появи названих вище указів почалася нова хвиля масової німецької колонізації Волині [7, с. 167]. Німецькі колоністи йшли в Росію шляхом з Варшави на Брест-Литовськ, Ковель, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, який зв'язував Південно Західну Росію з Центральною Європою. Трохи пізніше були побудовані залізниці, які з'єднували Брест-Литовськ, Ковель, Рівне, Київ і Рівне, Сарни, Лунінець (Білорусь), Вільно з Балтикою, де проживала велика кількість німців. Тож зрозуміло, що основна маса колоністів зосереджувалася саме вздовж цих доріг [5, с. 24]. На початку 1863 р. вибухнуло чергове польське повстання, яке знайшло підтримку польських магнатів Волині. Царський уряд вирішив використати його поразку для нового обмеження польського землеволодіння. За його розпорядженням усе майно активних учасників «бунту» було конфісковано в казну, а їхні спадкоємці викреслювалися з числа землевласників [8, с. 24].

Правилами від 15 березня 1863 р. на маєтки осіб, що брали безпосередню участь у повстанні, було накладено секвестр. При цьому йому підлягала не тільки нерухома власність, але й рухомість, у тому числі майно, яке знаходилось у тимчасовому користуванні або в пожиттєвому володінні. За цих умов з метою відновлення занедбаного господарства краю 23 березня 1863 р. вийшло царське положення, яке визнало доцільним залучити в край представників інших губерній, які мали достатні кошти, а також іноземних поселенців.

Одночасно було заборонено продавати, дарувати, віддавати в оренду маєтки особам польського походження та євреям. Після придушення повстання вплив німецьких переселенців на Волинь посилювався. Цьому сприяло те, що уряд щедро роздавав землі активних учасників повстання російським поміщикам і колоністам. Як результат – лише протягом 1863 р. сюди переїхало з Царства Польського 285 німецьких поселенців; з Пруссії – 30; з Австрії – 24. У наступні роки вони продовжували прибувати переважно з Царства Польського, яке найбільше постраждало від повстання. Ці переселенці в основному селилися неподалік від головних транспортних шляхів, утворюючи так звані лісові колонії навколо Новоград-Волинського, Луцька, Житомира, Рівного.

Аналіз джерел свідчить, що три четвертих усіх німецьких колоній знаходилися на північ від старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець і мав такі межі: на сході по лінії Коростень – Білокорівичі – Андріївка Сущанська

(на північ від Олевська); на заході по лінії Олевськ – Городниця – Корець. Ще одна значна кількість німецьких поселень знаходилася на півдні від тракту; її межі проходили по лінії Житомир – Романів – Любар – Остропіль.

Колонізація Волині в другій половині XIX ст. проходила швидкими темпами. У 1874 р. Волинський губернатор доповідав у Київ про кількість іноземних колоністів в регіоні

Список використаних джерел:

1. Schneefuss W. Deutschtum in Sud-Osteuropa. – Leipzig, 1939. – 145 s.
2. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). – М., 1909. – 340 с.
3. Клаус А. Сektаторы-колонисты в России // Вестн. Европы. – СПб., 1868. – Т.4. – 365 с.
4. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick – 1994. – 96 s.
5. Giesbrecht W. Wolhynien und Wolhyniendeutschen. // Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein
6. Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984. – 184 s.
7. Praxenthaler B. Aktenbestande uber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir. – Osteuropa Institut., Munchen. – 1995. – 101 s.